

TEBRİZ ŞEHRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

YRD. DOÇ. DR. OĞUZ ŞİMŞEK*

Özet

Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden birisi olan Tebriz, bu günkü İran İslam cumhuriyetinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Tebriz Şehri matematik konum olarak $38^{\circ} 1' - 38^{\circ} 9'$ kuzey enlemleri ile $46^{\circ} 11' - 46^{\circ} 23'$ doğu boylamları arasındadır. Tebriz, İran'ın kuzeybatısında yer alan Doğu Azerbaycan eyaletinin en büyük şehri olup 1350 m yükseklikteki bir havzada bulunmaktadır. Tebriz Şehri, Urmiye Gölü'ne dökülen Acıçay'ın kolu olan Mehran Çayı'nın iki kıyısında gelişme göstermiştir. İran'ın, başkenti Tahran'dan sonra en önemli sanayi ve ticaret merkezini oluşturan Tebriz, doğu ile batı arasında uzanan yolların önemli bir merkezini oluşturmaktadır. Tebriz şehrinin ne zaman kurulduğu ve hakkında değişik görüşler vardır. Buna rağmen şehrin kuruluşu günümüzden en az üç bin yıl kadar geriye gitmektedir. Kaynaklarda Tarui, Tarmakis, Turi, Tariş, Tavrez, Tavrız, Toris, Tevreş, Tarbiz, Tabriz, Terbiz vb. olarak geçen Tebriz taşıdığı coğrafi özelliklerden dolayı çok önemli bir şehir özelliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, Türkiye, İran, Acıçay, Sehan dağı

* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Coğrafi Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Tebriz, İran sınırlarında kalan Güney Azerbaycan'ın merkezi ve en büyük şehridir. Tebriz, 1.4 milyon nüfusuyla aynı zamanda Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezidir. Üç taraftan dağlarla çevrili olan Tebriz şehri, güneyde Sehend dağı eteklerine yaslanmış, batı yönünden Urmiye gölüne doğru genişleyerek gelişimini bu yönde sürdürmektedir. Mehren çayının iki yakasında gelişme gösteren Tebriz ve çevresinde karasal iklim görülmektedir. Jeolojik özelliğinden dolayı deprem bölgesinde yer alan Tebriz ve çevresinde tarihi dönemlerden beri çeşitli büyüklükte depremler görülmüş ve bu depremler sonucu sürekli yıkımlarına uğramıştır. Ancak bu doğal felaketlere rağmen yaklaşık üç bin yıldan beri yerleşme yeri olmuş ve taşıdığı coğrafi özelliklerden dolayı sürekli gelişme göstermiştir.

Tebriz şehri Avrupa ile Orta Asya, Hindistan ve Çin'e uzanan önemli tarihi kervan yollarının kavşak noktasında bulunmaktadır. Coğrafi Keşifler ve Süveyş kanalının açılmasına rağmen Anadolu kıyısındaki limanlar vasıtasıyla bu bağlantısını günümüze kadar devam ettirebilmiştir.

Tebriz, coğrafi konumundan dolayı, İran platosunda ve Orta Doğuda kurulan devletlerin tamamının dikkatini üzerine çekmiş, sürekli bu devletlerin hâkimiyeti mücadelesi sahasında yer almıştır.

Hız. Ömer zamanında İslam ordularının İran bölgesin fethetmeleriyle İslam diniyle tanışan bölge daha sonra doğudan gelen Türk akınları ile Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Tebriz ve çevresinde 11. yüzyılda başlayan Türk hâkimiyeti günümüze kadar sürmüştür. Güney Azerbaycan bölgesinde kurulan Türk devletlerin bazıları yönetim merkezi olarak Tebriz şehrini seçmişlerdir. Günümüzde de Tebriz ve çevresinde yaşayan Nüfusunun neredeyse tamamını Azeri Türklerinden oluşturmaktadır.

1. Tebriz Şehrinin Coğrafi Konumu

Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden birisi olan Tebriz, bu günkü İran İslam cumhuriyetinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Tebriz'in bulunduğu bölge tarihi Azerbaycan coğrafyasının güney bölümünü oluşturmaktadır.

İran'da idari yapılanmada eyalet sistemi uygulandığı için Güney Azerbaycan bölgesi, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil ve Zencan eyalet yönetim birimlerine ayrılmıştır.

Doğu Azerbaycan Eyaletinin merkezi ve en büyük şehri olan Tebriz matematik konum olarak 38° 1' - 38° 9' kuzey enlemleri ile 46° 11' - 46° 23' doğu

boylamları arasında yer almaktadır. Kuzeyden, Doğudan ve Güneyden dağlarla çevril olan Tebriz şehri batı yönünden Urmiye gölüne doğru uzanan ve kendi adını taşıyan ovada 1350 m yükseklikteki bir havzada bulunmaktadır.

Şekil 1. Tebriz Şehrinin Konumu

Tebriz Şehri, Urmiye Gölü'ne dökülen, Acıçay'ın kolu olan ve kaynaklarını güneydeki volkanik Sehend Dağı'ndan alan Mehran Çayı'nın (Mehranrud) iki kıyısında yer almaktadır. Söz konusu bu çayın üzerinde şehrin iki kısmını birbirine bağlayan birçok tarihi köprü bulunmaktadır.¹ Acıçay'ın diğer bir kolu olan ve batıda bulunan Komru çayı şehrin büyümesiyle içerisinde kalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferine katılan Matrakçı Nasuh'un çizdiği Tebriz haritası üzerinde bu çay ve üzerindeki köprüleri görmek mümkündür (Şekil 2). Tebriz şehri İran şehirleri arasında, Tahran'dan sonra ikinci gelişmiş şehir konumundadır. Coğrafi konumu açısından gelişimini sürdüren Tebriz, günümüzde 25.232 hektarlık bir alana sahiptir.² Coğrafi konumundan dolayı tarih boyunca önemli kervan yolları Tebriz'den geçmiş ve gelişmesi buna bağlanmıştır. Günümüzde de Avrupa'dan Orta Asya'ya uzanan

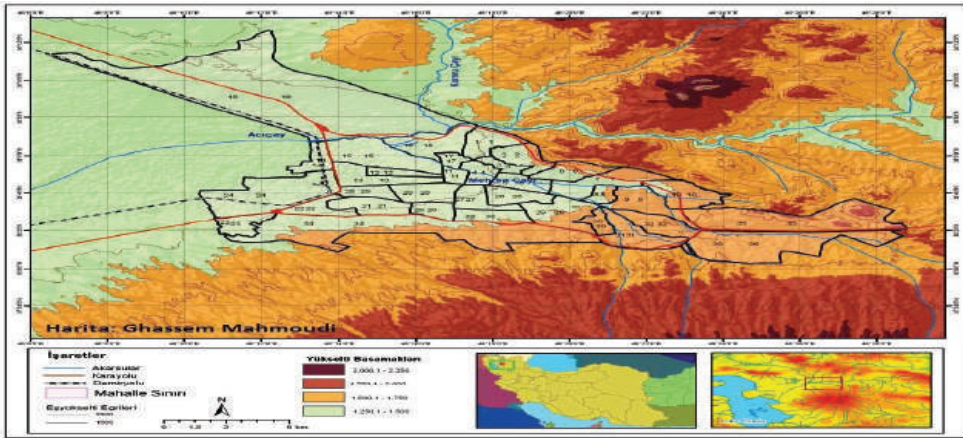
önemli karayolları Tebriz'den geçmektedir. Tebriz, Türkiye'ye yaklaşık 220 km, Azerbaycan'a 150 km ve Tahran'a ise 619 km mesafede bulunmaktadır.

Şekil 2. Matrakçı Nasuhun Tebriz Haritası

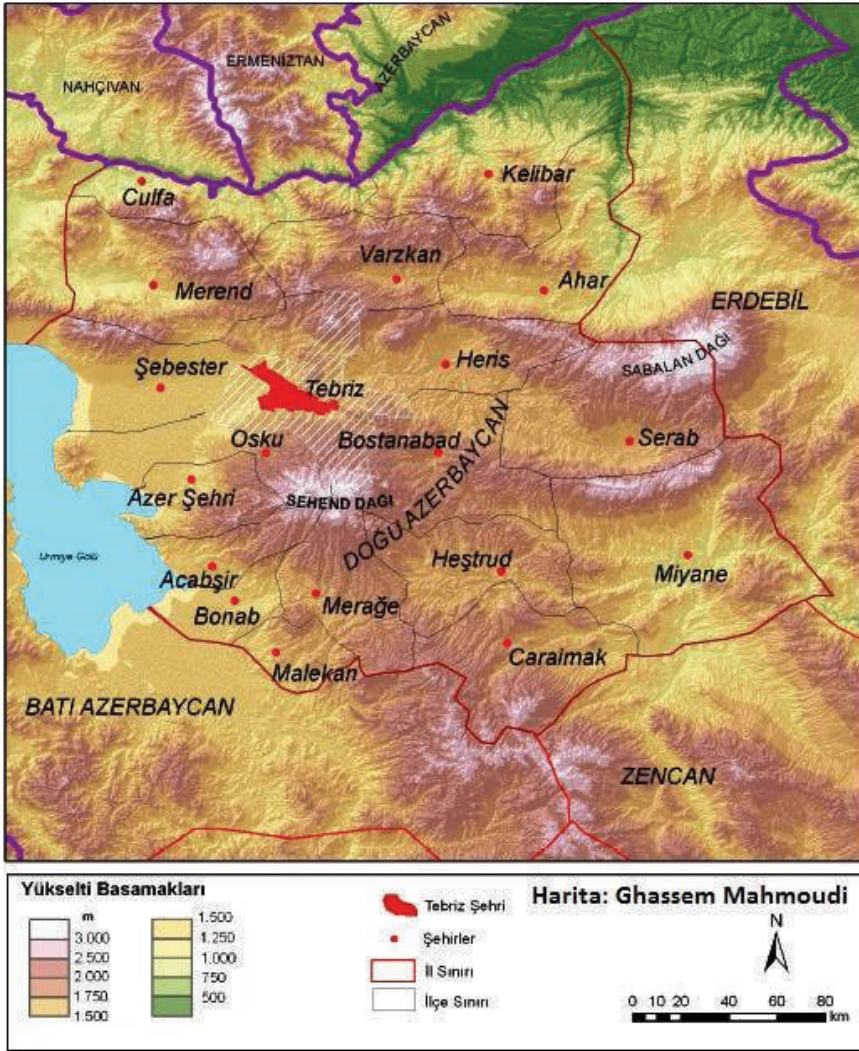
A. Tebriz Şehrini Doğal Çevre Özellikleri

Yükselti basamaklarını gösteren fiziki harita üzerinde, yükseklik değerlerini incelediğimizde, Tebriz şehrinin bulunduğu sahanın 1250-2000 metreler arasında olduğu görülür. Ancak şehrin büyük bir bölümü 1300 -1400 metre yüksekli basamağında bulunmaktadır.

Şekil 3. Tebriz Şehri ve Çevresinin Yükselti Basamağı Haritası.

Tebriz şehrinin, kuzeyinde Un İbn Ali Dağı (Eynal Dağı-Surkap dağı), (1811 m) ve güneyinde de Sehend Dağı (3707 m) yer almaktadır iki dağın arasında bulunan ve kendi adını taşıyan ovada kurulup gelişmiştir. Kuzey, doğu ve güneyden dağlık alan ve yükseltilerle sınırlandırıldığı için şehrin gelişimi batıda ovaya doğru genişleyerek devam etmektedir. Tebriz şehrinin güneyinde yer alan Sehend dağı volkanik dağ olduğu için şehrin özellikle güney bölümü volkanik kayalardan oluşmaktadır. Kuzeyi üçüncü zaman (Senozoik) tabakalarından ve şehrin bulunduğu yerler de dördüncü zamana ait alüvyal dolgulardan oluşmuştur. Son yıllarda şehir, kuzey ve güneyde yer alan dağların eteklerine doğru da gelişme göstermiştir.³

Şekil 3. Tebriz ve Yakın Çevresinin (Doğu Azerbaycan Eyaleti) Fiziki Haritası

Tebriz şehrinin kurulduğu alan jeolojik yapı bakımından hareketli bir sahadır. Şehrin güneyinde sönmüş Sehend dağı ve çevresindeki faylar tarihi dönemlerden beri sürekli depremlerin görülmesine neden olmuştur. Tarihi kayıtlar ve bölgeye gelen seyyahlar Tebriz’de meydana gelen depremlerden bahsetmişlerdir. Tebriz’in en büyük tarihi depremleri 1042’de (M: 7,3), 1641’de (M: 6,8), 1721’de (M: 7,3), 1780’de (M: 7,4) ve 1786’da (M: 7,1) meydana gelmiştir.⁴ 1042 yılındaki Şehrin yok olduğu bu depremde yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür.⁵ Evliya Çelebi bu depremle ilgili Seyahatname’inde; *Sonraki Abbasi halifelerinden El-Mütevekkil Alellah zamanında büyük bir zelzele olmuş ve o zelzelede Tebriz şehri yıkılıp, kırk bin kişi yıkıntı altında kalmıştır. Halife Mütevekkil Bağdat’tan yer götürmez askerle Tebriz’e gelerek büyük masraflarla şehri yeniden yaptırdığı için, şehrin ikinci kurucusu oldu. Şehrin bir tarafı Eocen dağına, diğer tarafı Sehlan dağına, bir tarafı Sencan ve Kız dağına dayandığından, Tebriz suru öncekilerden daha sağlam oldu.*⁶ Meydana gelen şiddetli depremler, her defasında şehrin yaklaşık % 75’ine zarar vermiştir. Depremler sonucunda, şehrin gelişmesi olumsuz yönde etkilenmiş, tarihi yapıların büyük oranda zarar görmesine ve sayı olarak azalmasına yol açmıştır. Depremlerin oluş periyodu takriben ortalama her 110 yıldan bir büyük depremin meydana geldiğini göstermektedir.

İran, yüzölçümünün büyüklüğü (1 648 175 km²) ve ülke topraklarının kuzey-güney doğrultuda uzanmasından dolayı İklim bakımından birbirinden çok farklı bölgelerin bulunduğu bir ülkedir. Hazar Denizi’ne bakan kısımlar çok nemli ve daima yağışlıdır. Bu bölge dışındaki bütün İran toprakları astropikal kurak bölge içindedir.

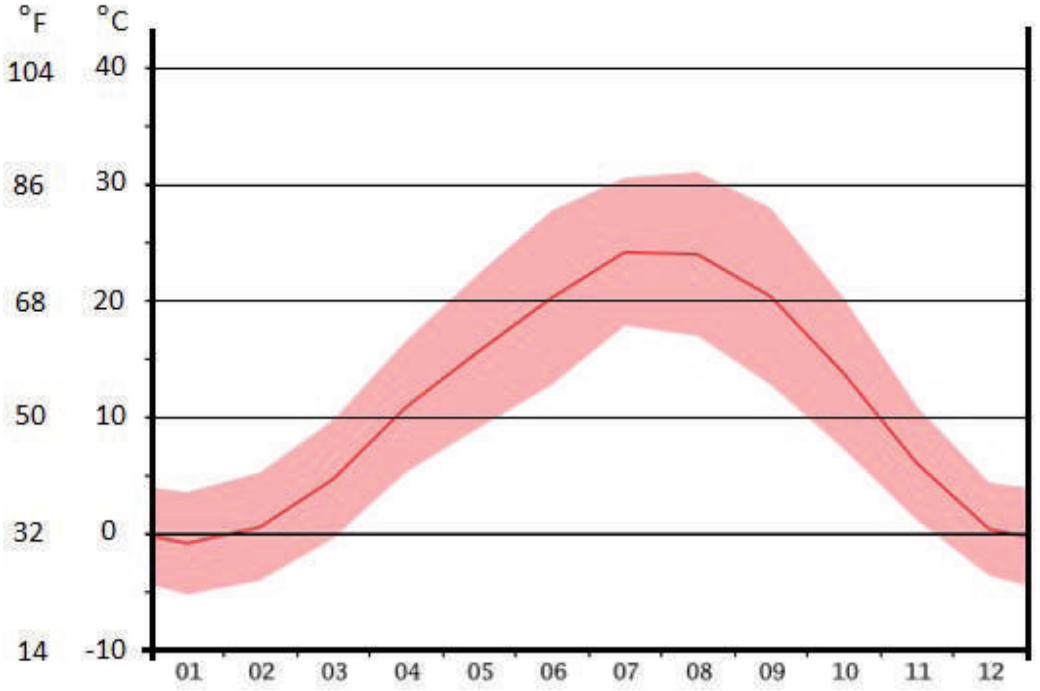
Hazar Denizi’nin güney kenarlarını çeviren Elbruz Dağları’nın kuzeye bakan yamaçları yıllık ortalama 1000–1500 mm yağış aldığından zengin ormanlarla kaplıdır. Bu dağların eteklerinde sıralanmış bulunan dar kıyı ovaları çok nemlidir. Güneyde iklim daha ılımandır ama genelde belirgin bir sıcak söz konusudur. İsfahan yılda ancak 120 mm yağış alır. Yağmurlar genel olarak kış sonunda ve yaz ayları başlarında yağar. Denizden yüksek dağlarla ayrılan iç ovalar yaz süresinde Akdeniz de görülen hava basıncı düşüklüklerinden etkilenmezler. Burada iklim yazları çok sıcak, kışları ise çok soğuktur.

Tebriz, kuzey ve güneyinden doğuya doğru birbirine yaklaşarak uzanan yüksek dağların arasındaki vadi boyu ile güneybatıdaki Urmie Gölü’ne doğru genişleyen bir ovada bulunduğundan dolayı, yazları çok sıcak geçmektedir. Hatta yaz mevsiminin bazı aylarında sıcaklık 40 dereceye kadar yükselmektedir. Buna karşılık kışları soğuk hatta sert geçmektedir. Don olayına sıklıkla rastlanmakta olup yılın 50 günü donlu geçer. Dolayısıyla Tebriz şehrinde karasal (step) iklimi görülmektedir. Tebriz ilinin yıllık ortalama sıcaklığı 11.6 °C’dir. Ortalama 24.1°C sıcaklıkla Temmuz yılın en sıcak ayıdır. Ocak ayında ortalama sıcaklık -0.9 °C olup yılın en düşük ortalamasıdır. Yıl boyunca ortalama sıcaklık 25.0 dolaylarında değişim göstermektedir (Şekil 1).

Tablo 1. Tebriz Meteoroloji istasyonunun sıcaklık ve yağışın aylara dağılışı

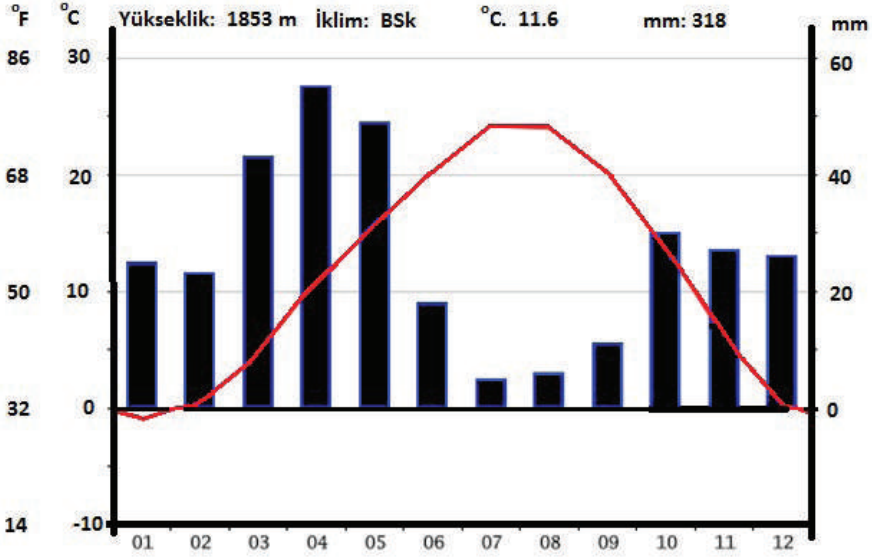
Aylar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
mm	25	23	43	55	49	18	5	6	11	30	27	26
°C	-0.9	0.5	4.6	10.8	15.6	20.2	24.1	23.9	20.3	13.7	6.0	0.3
°C	-5.3	-4.1	-0.5	5.2	9.0	12.7	17.8	16.9	12.7	7.2	1.1	-3.7
°C	3.5	5.2	9.7	16.5	22.3	27.7	30.5	31.0	27.9	10.9	10.9	4.3
°F	30.4	32.9	40.3	51.4	60.1	68.4	75.4	75.0	68.5	42.8	42.8	32.5

Kaynak: <http://tr.climate-data.org/location/211/>

Şekil 1. Tebriz'de sıcaklığın aylara göre gidişini.

Yıllık 250 – 600 mm arasında yağışın görüldüğü Tebriz meteoroloji istasyonunun Yıllık ortalama yağış miktarı 318 mm yağışa sahiptir. Yağış en fazla ilkbaharda Mart, Nisan ve Sonbaharda Ekim aylarında, en azı yazın Temmuz ve Ağustos aylarında görülür. Bu aylarla beraber Eylül ayını da içine alan üç aylık devrede genel olarak kuraklık hüküm sürer. 5 mm yağışla Temmuz yılın en kurak ayıdır. Ortalama 55 yağış miktarıyla en fazla yağış Nisan ayında görülmektedir. Yılın en kurak ve en yağışlı ayı arasındaki yağış miktarı: 50 mm kadardır (Şekil 2)

Şekil 2. Tebriz'de Yağış ve Sıcaklığın Aylara Dağılışı

Verilen sıcaklık ve yağış değerlerine göre Tebriz şehri ikliminin W. Köppen iklim sınıflandırmasına göre; **B İklimleri Kuşağı**⁷ - **Kurak iklimler grubuna girmekte** ve Köppen-Geiger iklim sınıflandırmasına göre BSk (Soğuk step iklimi ya da soğuk yarı kurak iklim) olarak adlandırılabilir.⁸

İran bulunduğu coğrafi konumdan dolayı kurak ve çöl ikliminin geniş sahalarda görüldüğü bölgede yer almaktadır. Hazar denizi kıyıları hariç genel olarak ülkede yarıkurak-kurak iklim özellikleri hâkimdir. Dolayısıyla yıllık yağış miktarı azdır. İklim bölümünde de belirtildiği gibi Tebriz çevresinde yarıkurak bir iklim sürmektedir. Yıllık yağış miktarı 318 mm kadardır. Bu şartlar altında bölgede büyük akarsular oluşmamıştır. Tebriz şehrinin ortasından geçen Mehran çayı ile çevredeki akarsuların katıldığı acı çay bile akımı büyük olan akarsu özelliği taşımamaktadır. Ayrıca nüfus bakımından oldukça (1.398.060 kişi) büyük olan şehrin varlığı suya olan ihtiyacı arttırmaktadır. Bölgede en önemli akarsular kuzeyindeki Sehend Dağı'ndan kaynağını alan Mehran Çayı, Ün İbn Ali Dağlarından kaynaklarını alan Komru Çay ve bu iki kolun birleşmesi sonucu oluşan Acı Çay'dır. Yağışların bahar ve kış mevsimlerinde olmasından dolayı yaz aylarında yatağında su çok az, yağışlı zamanlarda ise çoktur. Yağışlar çoğunlukla sağanak tipinde olduğundan bu akarsular sel afetine sebep olurlar. Genel hatlarıyla kar, yağmur rejimli olan bu akarsular Tebriz şehri için çok büyük önem taşırlar.

Tebriz şehri ve çevresinde karasal (step) iklimi görüldüğü için doğal bitki örtüsü de Step (Bozkırdır). Step bitki örsü içerisinde genel olarak ilkbaharın yeşeren ve yazın sararak kurumaya başlayan otsu bitkiler ile yarıkurak iklimlerde görülen dikenli bitkilerdir. Urmıye Gölü'nün yakın çevresi gölün etkisi ile daha ılıman olup Akdeniz iklimi özellikleri görülmektedir. Buna karşılık gölün kuzeydoğusunda göl kıyısından 80 kilometre içeride bulunan Tebriz şehrinde göl kıyısında görülen iklim özellikleri görülmez. Ayrıca şehrin batısı ovaya doğru yayılmakta doğusu ise güneydeki Sehend dağının eteklerine doğru kurulmuştur. Bundan dolayı iki bölüm arasında yükselti farkı da mevcuttur. Bu nedenle şehrin batı bölümü ile doğu bölümü farklılık gösterir. Bu farklılık özellikle Tebriz çevresindeki bitki örtüsünün durumunu etkilemiş ve farklı bir şekil kazanmıştır.

Tebriz şehri çevresindeki otlakların durumu muhtelif derecelerde görünmektedir. şehrin kuzeyindeki Eynal Dağı ile güneydeki Sehend Dağı'nın kuzey ve kuzeybatısının otlakları çok iyi olup sahanın en önemli yaylaları burada yer almaktadır. Dolayısıyla Şehrin kuzey ve kuzeybatısındaki dağ etekleri ile güney ve güneybatısındaki dağ etekleri otlak alanlar bakımından iyi görünmektedir.

B. Beşeri Çevre Özellikleri

Tebriz şehrinde resmi nüfus sayımı resmi olarak 1940 yılında yapılmıştır. Bu sayım döneminde şehrin nüfusu 213.542 kişi ve yıllık nüfus artış oranı % 1,93 olmuştur. Tebriz şehrinin nüfusu 1996 yılında yapılan sayıma göre 1.119.456 kişiye yükselmiştir. Bu sayım sonuçlarına 14000 ha. alan kaplayan Tebriz şehrinde, nüfus yoğunluğu hektarda 85,7 kişidir. En son resmi nüfus sayımı 2007 yılında yapılmış ve şehrin nüfusu bu sayıma göre 1.398.060 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu veriye göre şehrin nüfus yoğunluğu hektar başına 85,7 kişiden 99.86 kişiye yükselmiştir.

Tebriz'de yapılmış onar yıllık sayım verileri gözden geçirildiğinde özellikle, 1976 – 1986 sayım dönemi verilerine göre Tebriz şehrinin nüfusunun % 4,97 arttığı görülür. Bu nüfus artış hızı şehrin nüfusunun en çok arttığı dönemdir. Bu dönemde nüfusun hızlı bir şekilde artmasının ve artış oranının yüksek olmasının nedeni; Tebriz'de sanayi tesislerinin hızla çoğalarak gelişmesi ile nüfusu kendine doğru çektiği, 1979 yılında İran devriminin etkileri, gelişen uluslararası ticaretin etkisi ve İran-Irak savaşının etkileri sonucu şehrin büyük oranda İran'ın diğer bölgelerinden göç almasını gösterebiliriz.

Bu artış döneminden sonra nüfusun artış hızı azalmaya geçmiştir. Bunun nedenini de yukarıdaki bazı nedenlerin ortadan kalkmasıyla ilgili olduğu söylenebilir (çizelge 2).

Tablo 2. Tebriz'in 10'ar yıllık aralarda nüfusu (Cevadi 2006:239)

Sayım dönemleri	Birinci dönemin nüfusu (kişi)	İkinci dönemin nüfusu (kişi)	Nüfus artışının miktarı (kişi)	Yıllık artış (%)
1940-1956	213542	289996	76456	1,93
1956 – 1966	289996	403413	113417	3,35
1966 – 1976	403413	597976	194563	4,00
1976 -1986	597976	971482	373506	4,97
1986 – 1996	971482	1191043	219561	2,19
1996 – 2006	1191043	1398060	207017	1,73

Nüfus miktarı bakımından Tebriz, İran'da, Tahran ve Meşhet'ten sonra üçüncü en büyük şehirdir. Sanayi açısından değerlendirildiğinde, sanayi şehirleri içinde Tahran'dan sonra ikinci konumundadır (www.sci.org.ir).

Tablo 3. Tebriz Şehrinin Nüfus Yoğunluğu (1966–2006)

Yıl	Alan (ha.)	Nüfus Yoğunluğu
1966	1770	227.92
1976	4580	130.56
1986	14000	68.50
1996	14000	85.50
2006	14000	99.86

Kaynak: Mahmoudi, G. Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara. 2010 s.51

Tebriz şehrinin kuruluş yeri olarak bu günkü bulunduğu alanın seçilmesinde savunma amacını bir tarafa bırakılırsa, etkili olan coğrafi faktörlerin en önemlilerinden birisi ulaşım faktörü gelmektedir. Tarihi dönemlerden beri batı ile doğu arasında en önemli kavşak noktalardan birisinde bulunan Tebriz şehri, bu günkü gelişme durumunu ulaşım borçludur. Uygun yer şekilleri ve ikliminin dışında batı ile doğu arasında önemli bir kavşak noktasında bulunması, çeşitli doğal felaketselere maruz kalmasına rağmen gelişimini ve büyümesini hep sürdürmüştür. Avrupa ile Asya

arasında tarihi yollar (Kral Yolu, İpek Yolu v.b.) Tebriz üzerinden geçmiştir. Tebriz'e uğramış ve hakkında bilgiler veren onlarca seyyah ve onların seyahatnamesi (Marco Polo, Clavijo, J. Chardin, Tavernier, Evliya Çelebi, Yakut, İbn Batuta ve diğerleri) ile Tebriz'in geçmiş dönemlerde ne kadar önemli bir kent olduğunu günümüze aktarmaktadırlar.

Tebriz, orta çağda önemli kervan yolları üzerinde önemli bir noktayı oluşturmaktaydı, Coğrafi keşifler, Süveyş kanalının açılması gibi gelişmeler, develer ile yük taşınan kervan yollarının önemini büyük oranda azaltmış, bu gelişmeden, yollar üzerindeki diğer yerleşmeler gibi Tebriz de etkilenmiştir. Ancak Doğu Karadeniz'de Trabzon limanından Tebriz ve Orta ve Güneydoğu Asya'ya devam eden Transit Karayolu önemini devamlı korumuştur. 1990'lı yıllardan sonra Sovyetler birliğinin dağılması sonucu bağımsızlığını ilan eden Orta Asya cumhuriyetlerinin Türkiye ve Avrupa ülkeleri olana ticari ilişkileri karayolu ile Tebriz şehri üzerinden daha yoğun bir şekilde sağlanmaktadır.

Tebriz'in demiryolu ulaşım ağı ile de diğer bölge ve ülkeler ile bağlantısı bulunmaktadır. Rus Çarlığı döneminde Nahcivan-İran arasında Culfa köprüsü ile demir yolu bağlantısı kurulmuştur, Türkiye ile de demiryolu bağlantısı bulunan Tebriz'in Urmiye-Van arasındaki demiryolu bağlantısı sağlanmış ve bu yolla Türkiye üzerinden Avrupa ülkeleri ile demiryolu bağlantısı söz konusudur.

Tebriz'de uluslararası hava limanı (Furudgâh-ı beyne-l melal-i Tebriz=Tebriz Uluslararası Havaalanı) bulunmaktadır. Hava yolu ile Türkiye ve dünyanın çeşitli merkezleri ile havayolu bağlantısı bulunmaktadır.⁹

Tebriz aynı zamanda bir sanayi şehridir. Petro-kimya sanayi, metal sanayi, gıda sanayi ve deri sanayi gibi çok çeşitli sanayi kolları bulunmaktadır. Bu sanayi tesisleri Tebriz'in batı, kuzey ve Kuzeybatısına doğru yapılan organize sanayi bölgelerinde yer almaktadır. Tebriz'de üretim yapan veya yapmaya hazır halde olan 2389 sanayi tesisi bulunmaktadır.³

Tebriz ve çevresi milattan önceki dönemlerden beri yerleşmelere sahip olduğu için bu dönemlerden kalan çeşitli tarihi kalıntılara sahiptir. Ancak bunların büyük kısmı depremlerle tahrip olmuştur. Günümüze kalan yapıların bazıları ise bu izleri hâlâ taşımaktadır. Tebriz, sahip olduğu tarihi mirası ile önemli bir potansiyele sahiptir. Ark-ı Ali Sah (Ali Sah Kalesi) veya daha eski kimliğiyle Mescid-i Ali Sah, İlhanlılar zamandan kalmadır. Medrese, kütüphane ve başka bölümleriyle birlikte İmarât-i Muzafferiyeye diye anılan Gök Mescit (Cihan Sah Camii) bu devre aittir önemli yapılarıdır. Tebriz'de halı, kilim dokumacılığı minyatür ve mine işlemeciliği tarihi dönemlerden beri süregelen önemli el sanatları alanını oluşturmaktadır.

Fotoğraf 1. El Gölü ve Tebriz Şehrinden Görünüm.

Şair ve sanatçıları ünlü olan Tebriz’de bunlara ait müzeler ve şairler mezarlığı bulunmaktadır. Türk dünyasının 20. Yüzyılda yetiştirdiği önemli şairlerden olan Şehriyar’ın mezarı da buradadır.

Tebriz’de bulunan El gölü ve parkı Tebriz insanına mesire yeri imkânının Kaçarlar döneminden beri sunmaktadır. Tebriz Kapalı Çarşısı, Ortadoğu ve hatta dünyanın en büyük kapalı çarşılarından birisidir.

Parklarıyla, mimari eserleriyle, el sanatları ürünleriyle ve kapalı çarşısıyla Tebriz şehri Güney Azerbaycan ve İran’ın önemli şehirlerindedir.

Fotoğraf 2. Tebriz’de Şairler Mezarlı Anıtı

C. Tebriz Şehrinin Kuruluşu ve Adının Kaynağı

Kaynaklarda Tarui, Tarmakis, Turi, Tariş, Tavrez, Tavrız, Toris, Təvres, Tarbiz, Tabriz, Terbiz vb. olarak kullanılan “Tebriz” kelimesinin etimolojisi ve şehrin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur.

Tebriz’in bir şehir olarak ortaya çıkış tarihi, ilk kuruluş yeri ve konumunu günümüze kadar pek az araştırmacı tarafından tetkik edilmiştir. Bilimsel literatürde Tebriz şehrinin teşekkül etmesi hakkında farklı görüşlere rastlanmaktadır. Tebriz’in ilk halinin Arap halifesi Harun Reşid’in hanımı Zübeyde Hatun tarafından oluşturulması fikrinin birçok ortaçağ yazarları tarafından tekrar edilmesine rağmen, şehrin oluşma dönemi bu konuyla ilgilenenler arasında devamlı çeşitli tartışmalara neden olmuştur.¹⁰

Tavernier, Chardin, Med’lerin eski başkenti Ekbatanı¹¹ (şimdiki Hemedan), ortaçağ Ermeni tarihçisi Sebeos ise eski Kaza şehrini Tebriz kabul etmişler. 1801 yılında Sir John Malcolm İran’a gelmiş İngiltere Büyükelçisi Giz Tebriz şehrinin tarihi Kaza olduğunu etmiştir.¹² Giz’den yaklaşık kırk yıl sonra Fransa devleti tarafından İran’a gönderilmiş Flanden de şehrin eski tarihinden bahsederek, Tebriz’in eski adını Kabr, Ekbatan, Kaza adlandıranların varlığından bahsetmiştir.

Yukarıda adı geçen yazarlar Tebriz’in kuruluşunu doğru göstermiyorlar. Gerçekte Tebriz Surkab dağının eteğinde yerleşmekteydi. Yüksekliğin 400-500 metreye ulaşan ve kırmızı tepelerden oluşan Surkab dağı Tebrizi kuzey ve kuzeydoğu taraftan çeviriyordu. Şehrin su ihtiyacı, Acıçay ve Mehranrud nehirlerinin suyu ile temin ediliyordu. Mehranrud çayı şehrin ortasından akıyordu. Asue kralı, II Sargon’un kitabesinde, şehrin etrafı su ile dolu kanallarla çevrili olduğu gösterilmektedir.¹³ Büyük olasılıkla, şehrin çevresinde bulunan kanallar Muhtemelen Acıçay ve Mehranrud çaylarının suyundan doldurulmuştur.

Tebriz’in ne zaman yerleşme olarak ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler vardır. Şehrin ilk yerleşmesinin Sasaniler döneminde konulduğunu iddia eden Nadir Mirze: “Olabilir ki, Tebriz’in ilk halini Hüsrev oluşturmuş, sonraları viraneye dönüştürülmüş ve köy hâline düşmüş.” Muhammed Hasan Han Senieddevlet ve VF Minorski de Nadir Mirze’nin görüşü ile hemfikirdirler.¹⁴

IV yüzyılda cereyan etmiş olayları (387 yılına kadar) kendi eserinde aks ettirmiş Ermeni tarihçisi Favstos 375-376 yıllarında Sasani hükümdarı II Şapurun (309-379) askerleri ile Ermeni kumandanı Vasak arasında Tebriz’de meydana gelmiş çatışanı tarif etmiştir: “... İran şahı kendi askerleri ile Ermenistan’a, sonra Atropaten’e yürümüştür. İran askerleri Tavrejdə (Tebriz’de) karargâh kurmuşlar. Vasak 200 bin kişilik ordusuyla orada bulunan İran şahının sarayını yakmış. Orada yer alan şahın portresini bulmuş ve ok ile parçalamıştır.¹⁵ Buzandlı Favstosdan alıntı olan bu satırlara bakılarak Tebriz’in IV yüzyılda büyük bir şehir olduğu kanıtlanmaktadır.

MS IV yüzyılda büyük bir şehir olan Tebriz, Şüphesiz, daha önceleri oluşturulmuştur. Tebriz çevresinde yapılan kazılar sırasında şehirden bulunmuş mühür ve sikkeler de bu fikri teyit etmektedir.

1903 yılında Tebriz’de bulunmuş Kolombiya üniversitesinden eski İran’ın dil-edebiyat, din ve adetleri alanında Profesör Jackson: “Tebriz öyle bir şehir ki, onun kuruluş tarihi belli değildir. Fakat bin yıl onun tarihi hakkında en cüzi rakam olarak düşünülebilir. İranlılar onun temelini Harun er-Reşid’in karısı Zübeyde Hatun tarafından konulduğunu iddia ediyorlar. Böylece, onun eski tarihini unuttuyorlar.

*Doğrudur, Tebriz’de Zübeyde adına su kaynağı vardır. Fakat bu bir gerçektir ki, bu şehir Sasaniler döneminde, yani Zübeyde’den dört asır önce mevcut olmuştur.*¹⁶ Jackson daha sonra; *Tebriz’de toprak altından sikkeler açığa çıkarıldılar. Ben Parfiya ve Sasaniler dönemine ait olan çeşitli sikke ve bir mühür gördüm. Bu mührü kesinlikle Ehemeniler dönemine ait kabul etmek gerekmektedir. Jackson gösteriyor ki, diğer araştırmacılar, aynı zamanda Amerikalı akademisyen William Hizvard bu mührün Ehemeniler dönemine ait olmasını onaylamaktalar.*¹⁷ Böylece, 1903 yılında Tebriz’de açığa çıkarılmış sikkelerin Parfiya ve Sasaniler, mührün ise Ehemeniler¹⁸, dönemine ait olması Tebriz’in M.Ö. VII-IV yüzyıllarda mevcut olduğunu tahmin etmemizi sağlamaktadır.

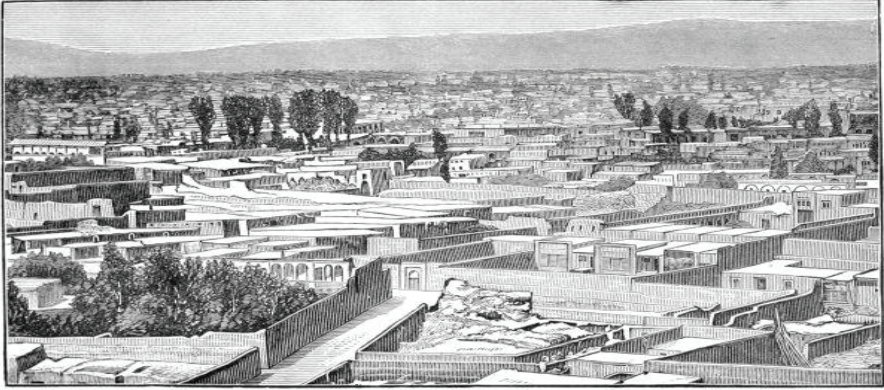
Tebriz’in çok eski şehir olması hakkında bir takım fikirler ileri sürülmüştür. Nadir Mirza, *Tebriz VIII yüzyıldan önce de gelişmiş bir yer olmuş ve surları var imiş*¹⁹, V.F. Minorski “Davrej” sözüne dayanarak Kenti Sasanilerden öncesine, hatta Parfiyalılar dönemine ait ediyor.²⁰ Ahmet Kesveri Tebriz’i en eski şehirler sırasına dâhil etmiştir.²¹ Modern İran âlimi Cemalettin Fakih ise Tebriz sadece İslamiyet’ten önceki değil (III-IV yüzyıllarda), hatta Med’lerin en eski ve şöhretli şehirlerinden sayılabileceğini belirtiyor.

Yukarıda isimlerini saydığımız bilim insanlarının görüşü (Jackson istisna edilmekle birlikte) asılsız olup, hiç bir belge ve olguyla teyit edilmemektedir. Bilindiği gibi, hiçbir şehir birdenbire oluşmaz. Onun oluşması için belirli ekonomik ve sosyal şerait gerekir.²²

II. Sargon’un kitabesinde; Tarmakis kalesinin duvarlarının iki katlı olduğundan. Orada Fırat ırmağı kadar geniş kanalların varlığından, etrafının ise sık ormanlarla çevrelendiğinden bahsedilmektedir. Şehirde güzel binaların varlığından söz etmesi aslında mimari ve sanatkârlığın ileri bir düzeyde olduğunu ve buranın bu dönemde şehir olduğunu kanıtlamaktadır. Tebriz’de tahıl deposu, at yıkısı ve çeşitli gıda ürünleri bulunmaktaydı. Şehrin alanı o kadar büyümüş ki, II Sargon oraya hücum ederken çevre yerleşmelerin ahali de Tebriz’e toplanmıştır. Tüm bu olgular MÖ VIII yüzyılda Tebriz’in bir Şehir gibi mevcut olmasını kanıtlamaktadır. Bahsedilen dönemde Manna devleti topraklarında Tebriz’in bir şehir özelliği taşıdığı söylenebilir.

Coğrafi özellikler, konumu ve yer şekillerinin genel özelliklerin baktığımızda Tebriz şehrinin kurulduğu alan, üç taraftan dağlarla çevrelenmiştir. Ayrıca şehrin bulunduğu havzada kurak iklimine rağmen akarsular (Acıçay ve Mehrenrud) geçmektedir. M.Ö. VIII yüzyılda iki kat güçlendirilmiş kalesi vardır. Kalenin etrafında hendekler kazılmış ve içerisi su ile doldurulmuştur, ayrıca su dolu kanallarla çevrelenmiştir. Savunma amacı taşıyan kale duvarları eski çağlarda şehirleri köylerden ayıran temel özelliklerden bazılarıydı. Eski Şehirler tarımsal karakteri taşımakla beraber, sanatkârlık ve ticari yapı ile birlikte daha farklı karakterlere de sahipti.

Yukarıda ortaya atılan çeşitli görüşler Tebriz şehrinin ne zaman ortaya çıktığı konusunda hem fikir değildirler. Ancak şurası bir gerçek ki Tebriz gibi Coğrafi konuma sahip şehirlerin ortaya çıkışı tarihini insanlık tarihinin ortaya çıkışı kadar geriye götürmek mümkündür.

Fotoğraf 3. 1880 Yıllarına Ait Tebriz Şehri (ARMINIUS VAMBÉRY)

“Tebriz” kelimesinin etimolojisi şimdiye kadar tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. İran ve Azerbaycan’ın bazı şehir ve köylerinin isimleri hakkında uzun yıllar araştırma işi yürütmüş Azerbaycan tarihçisi Seyyid Ahmed Kesrevi “Tebriz” kelimesinin etimolojisi hakkında bir sonuca varamadığını itiraf etmiştir. Kesevi; *“Ben uzun süreli araştırmalar yaptıktan sonra Tebriz sözünün anlamını bulamadım. Bu nedenle bu konuda araştırmalarımın devam etmedim.”*²³ Ahmet Kesreviye göre, Tebriz’in adı hakkında kitaplarda yazılanlar ve söylenenlerin hepsi bilim ve mantık dışıdır. En sonunda, araştırmacı kendisinin bu alanda yaptığı çalışmaların sonuçsuz kaldığını bildirmiştir. “Tebriz” toponiminin anlamı henüz XVII yüzyıldan beri sadece doğu âlimlerini değil, hatta Avrupalıları da düşündürmüştür. Sir John Chardin bu konuda; *“Ben öyle bir şehir tanımıyorum ki, onun adı Tebriz kadar tartışmalara neden olsun”* şeklinde belirtmiştir.²⁴

1841 yılında Fransa devletinin büyükelçisi olarak İran'a gelmiş Flanden Tebriz'de kaldığı 16 gün boyunca bir takım meselelerle dayanarak, Tebriz'in adının anlamına araştırmakla meşgul olmuştur. Nadir Mirza; "Tebriz" sözünün hangi dilde olması bizce malûm değildir. Bu konuda bir söz söyleyemem.

Böylece, bazı araştırmacılar "Tebriz" kelimesinin hangi dile ait olduğunu, onun anlam ve etimolojisini bulmakta güçlük çekmişler. Bununla alakalı, bu coğrafi ismin anlamını anlatmaya çalışanlar da olmuştur.

Tebriz' i farsça olarak algılayıp, onun iki kelimededen ("*teb*" - *sıtma*, "*Riz*" - akıt, dök) oluştuğunu iddia edenler şöyle bir rivayete dayanıyorlar, güya Arap halifesi Harun er-Raşid'in karısı Zübeyde Hatun ısıtma hastalığına yakalanmış, orada onun hastalığı iyileşmiş ve aynı yerde şehir kurdurarak, adını "Tebriz", yani "ısıtma-sıtma döken" şeklinde adlandırmıştır.

Bir takım araştırmacılara göre, bu fikri ilk kez Hamdullah Kazvini "*Nüzhet el-qülub*" eserinde ortaya atmıştır. Oysa henüz XII yüzyılda Azerbaycan'ın meşhur şairi Hakani Şirvani şiirlerinden birinde bu fikrin uydurma olduğunu belirtse de, Ortaçağ bilginleri Hamdullah Kazvini'ye istinaden bu rivayeti tekrar etmişler.²⁵ Fakat Hamdullah Kazvini'den hayli önce XIII yüzyılın başlarında anonim bir yazar tarafından yazılmış "*Acayib ed-dünya*" eserinin yazarı Tebriz'in esasının Zübeyde Hatun tarafından konulduğunu göstermiştir.²⁶

Ortaçağ Arapça kaynaklarını incelediğimizde Zübeyde Hatun'un Azerbaycan'da olmadığı açığa çıkıyor. Öte yandan, Hamdullah Kazvinin iddiasına göre, Zübeyde Hatun hicri 175 (791-792) yılında Tebriz'in temelini atmıştır. Oysa Yakut Hemevi hicri 25 (645-46) yılında Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Abdullah ibn Şübeyl el Ahmesi'nin Muğana, Tebriz'e, Teylesana (Talış ilçesine) saldırıp, oradan ganimet elde etmesini bildirmekte.²⁷

IX yüzyıl Arap yazar el-Yakubi ise hicri 141 (758-759) yılında meydana gelen olayları yazarken: "Ebu Cafer, Yezid ibn Üseyd el Süllemine Ermenistan'a, Yezid bin Hatem el-Mühellebini ise Azerbaycan'a vali tayin etti. Yemenlileri Azerbaycan'a göç ettirdi. Azerbaycan'a ilk göçen Yemenliler arasında Revvad ibn el-Müsenna el-Ezdi de vardı. Revvad Tebriz'den Bezze kadar hâkim oldu." Buradan anlaşılıyor ki, henüz hicri 25 yılında Tebriz'in adından bahsedildiği hâlde, hicri 175 yılında Tebriz'in temelini Zübeyde Hatun tarafından atıldığı fikri tamamen yanlıştır.

Evliya çelebi de Tebriz'e ilk seyahat ettiği zaman Tebriz'le alakalı çok geniş bilgiler vermiştir. Yılında Nahcivan'dan sonra Tebriz'e geçen Evliya Çelebi; "Moğol dilinde adına "*Tivris*" derler. Dürri lisanında "*Tivriz*", Dehan dilinde de "*Tabriz*". Esas Farsi lisanında "Tebriz" denir ki, "*sıtma dökücü*" demektir. Hakikaten bir sıtmalı adam başka yerden gelip Tebriz'e girince, suyundan taze can bulup sıtmadan kurtulur. Mısır Kahire'sinin iç kalesinde de böyle sıtma olmaz. Tebriz'i, Halife Harun Reşit kurmuştur.

Adı geçen halifenin hanımı Zübeyde, buranın su ve havasından hoşlanarak Memun halifeye hamile kaldığı için, bu temiz toprağı uğur yeri edinmiş. Birçok masraflar ederek büyük bir şehrin yapımına başlanmış. İsmine de Abbasilerin Acem bilginleri tarafından “Tebriz” denmiştir. Bu yüzden Tebriz, etrafi ancak üç günde dolaşılabilen bir şehir olmuştur.”²⁸ Arap yazarların aksine Evliya Çelebi, Tebriz şehrini Zübeyde hatun değil de bizzat Halife Harun Reşit tarafından kurdurulduğunu aktarmaktadır.

J.B. Tavernier ise Tebriz’in “...hic bir ağacın görülmediği çıplak bir ovada, batı yanı dışında dağlarla çevrili bir konumda. En uzaktaki dağ, kente ancak bir mil mesafede ve kuzey yanındaki dağ ise neredeyse kente bitişik; kentten yalnızca ırmakla ayrılıyor. Arazi iyi tahul üretimi açısından verimli; mükemmel otlaklar var ve her çeşit sebze bol bol yetiştirilmekte, Tebriz’in Medlerin eski başkenti Ektebana olduğuna inanılıyor.”²⁹ Tavernier’in bahsettiği Ektabana (Hagmatana) günümüzdeki Hemadan’ın yerinde bulunuyordu; ancak söz ettiği kanı, o dönemde oldukça yaygındı.

Jean Chardin ise “İranlı tarihçilerin hepsi Tebriz’in kuruluşunu Hicri 165 yılına dayandırıyorlar.; fakat diğer ayrıntılar hakkında hemfikir değiller. Bazıları şehrin kuruluşunu Bağdat Halifesi Harun Reşid’in hanımların çiçeği anlamına gelen **Zebdel Katon** (Zübeyde Hatun) adındaki hanımına dayandırıyorlar. Anlatılanlara göre ölümcül hastayken Medyalı bir hekimin onu iyileştirmiş; bunun üzerine Zübeyde hatun onu nasıl ödüllendireceğini bilemeyince hekim kendi ülkesinde bir şehir inşa edilmesini istemiş; bu isteği de büyük bir titizlikle ve dikkatle yerine getirilmiş, bu adın konmasının nedeninin tıp olduğunu göstermek için şehre Tebriz adı vermiş; çünkü **teb**, tıp demek ve **ris** de **rikten**’in sıfat fiilidir ve **akıtmak**, **yaymak**, **cömertlik göstermek** anlamına gelir. İşte bazılarının görüşü bu. Diğerleri buna benzer görüş savunuyor. Onlara göre Harun Reşid’in generali Hala-Kukan³⁰ artık iyileşeceğine dair umudunu yitirdiği iki yıl süren ateşli bir hastalıktan sonra Tebrizde bulunan bir ot sayesinde iyileşmiş; böyle bir şifa bulmanın anısını korumak için bu şehri kurmuş ve **ateş gitti** anlamına gelen **Tebrift** adını vermiş; çünkü **teb** aynı zamanda **ateş** anlamına geliyor, **reft** de **riften** fiilinden geliyor ve **gitti** anlamı taşıyor. Yanlış bir telaffuzla veya sondaki sesin yumuşamasıyla **Tebrift** yerine **Tebris** denmiş. İran soyluları arasındaki en âlim şahsiyetlerinden biri, beyliğin yöneticisi Mirza İbrahim Bey’in oğlu Mirza Tahir bu etimolojiyle ilgili bana başka bir neden gösterdi; ona göre şehrin inşa edildiği dönemde bu yörenin havası ateşli hastalıklara son derece iyi geliyor, birçok insan bu nedenle buraya geliyordu. Bu bey bana Tebriz’e yakın Merent şehrinde eski Medya krallarına ait çok miktarda altın ve gümüş sikkeyle birlikte üzerinde Halife Harun Reşid’in hanımı Zübeyde Hatunun adı yazılı madalya bulunduğunu ve bunların şahın Isfahandaki hazinesinde olduğunu söyledi.”³¹

Katip Çelebi ünlü eseri Cihannüma (Cihanın Aynası)’da Tebriz’in için; “bu şehri Harrunreşid’in nikahlısı Zübeyde 791’de mamur kılmıştır. bir zamanlar çok zelzele olurdu, müneccim önceden bilip halkı kurtarınca bir daha olmadı.”³²

“Tebriz” sözünü “*güneş saçan*” anlamında izah edenler şehrin ortaya çıkmasını daha da eskilere götürerek, ateşperestlikle ilişkilendiriyorlar. Muhammed Hüseyin ibn Halef Tebrizi Burhan (XVII yüzyıl) Tebriz’de bina edilmiş ateşgede ile ilgili Tebriz’in geçmişte “*Azerbadegan*” (yani “*ateşi koruyan*”) şeklinde isimlendirildiğini belirtmiştir. J. Chardin Tebriz’de bulunduğu sırada şehrin mali idaresinde hazinedar olan Mirza Tahir’e istinaden “Tebriz” sözünü ateşperestlikle alakalandırıp, *tabışık, riz-saçan* anlamında (“ışık saçan”) şeklinde izah etmiştir. Said Nefisi de “Tebriz” kelimesinin ilk şeklinin “*tab*” veya “*tef*” olduğunu bildirerek, bu isim bir zamanlar Sehend dağlarında ateş püsküren volkanlarla ilgili olmuştur.

“*Tavrez*” veya “*Tavrej*” in “*intikam*” anlamında olduğunu bildiren Ermeni görüşleri de vardır. Bilindiği gibi, IV yüzyılın sonunda meydana gelmiş olayları kendi eserinde aksettirmiş Buzandlı Favstos Tebrizi “*Tavrez*”, “*Tavrej*” şeklinde kayıt etmiştir.

“Tebriz” kelimesinin etimolojisini “kıpırdamak”, “rahatsız şehir” gibi izah edenler de vardır. İlk defa bu konuda meşhur Rus bilim adamı İ. N. Berezin fikrini söylemiştir. O, “Tebriz” kelimesinin “ısıtma döken” veya “güneş saçan” gibi anlamlarını kabul etmeyerek, bu adı “разливающихся беспокійство” (“*rahatsızlık veren, türeden*”) gibi izah etmenin daha doğru olacağını belirtmiştir. Böyle bir ihtimali Tebriz şehrinin birkaç kez maruz kaldığı güçlü depremlerle açıklayabilmiştir³³.³⁴ Tebriz’in bulunduğu alanın volkanik saha ve dolayısıyla bundan kaynaklanan faylı araziden oluştuğu doğrudur, hatta Tebriz’de tarih boyunca ardı ardına depremler olmuştur, fakat Tebriz isminin deprem ile alakalandırılmak bilimsel temelden yoksundur. M. A. Memmedov ise bu adın Türk kökenli olduğunu bildiriyor.³⁵ Halbuki “*Tavri*”, “*Tarmakis*” veya “*Tavrej*” sözü ortaya çıktığında Tebriz’in şimdiki yerleştiği arazide Türkçe konuşan toplulukların yaşaması şimdilik bilim âleminde bilinmemektedir.

“*Tarui-Tarmakis*” “Tebriz” kelimesinin ilk biçimi olmuştur.³⁶ Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu konuda ilk kez II Sargonun (M.Ö. 722-705) M.Ö. 714 yılında Urartu üzerine yürüyüşünü tasvir eden Asuri dilinde yazılmış yazıtta bahsedilmiştir.³⁷ Meşhur Sovyet bilim adamları İ. M. Dyakonov, İ. H. Aliyev araştırma eserlerinde Med tarihi ile ilgili bu konuda fikirlerini söylemişler.³⁸ II Sargonun kitabesinde işlenmiş olan “*Tarui-Tarmakis*” ya şimdiki Tebriz Şehrinin yerinde, ya da ondan biraz uzakta yerleşmiştir. Böylece, şimdiki “Tebriz” sözü ilk kez “*Tarui-Tarmakis*” şeklinde olmuş, sonraları Arapça kaynaklarda “Tebriz”, “Tebriz”, farsça kaynaklarda “Tebriz”, Ermeni kaynaklarında “*Tavrej*”, “*Davrej*”, Türkçede “Tebriz” Güney Azerbaycan’da yerel lehçede (Türkçe) “*Terbiz*” kelimesinin ilk biçimi olmuştur.

Tebriz kelimesinin ilk biçimi olan “*Tarui-Tarmakis*” sözünün etimolojisi hakkında da değişik görüşler vardır. Bu sözü eski Asuri dilinde “*İkikat kale*” şeklinde adlandıran İ. M. Dyakonov ve A. H. Fazilinin, Avesta’ya³⁹ dayanarak Tauri ile ilahileştirilmiş “*dev*” in aynı anlamda olduğunu anlatan X. Nyuberq ve EA Qrantovskinin görüşleri kaynaklardan bilinmektedir.⁴⁰

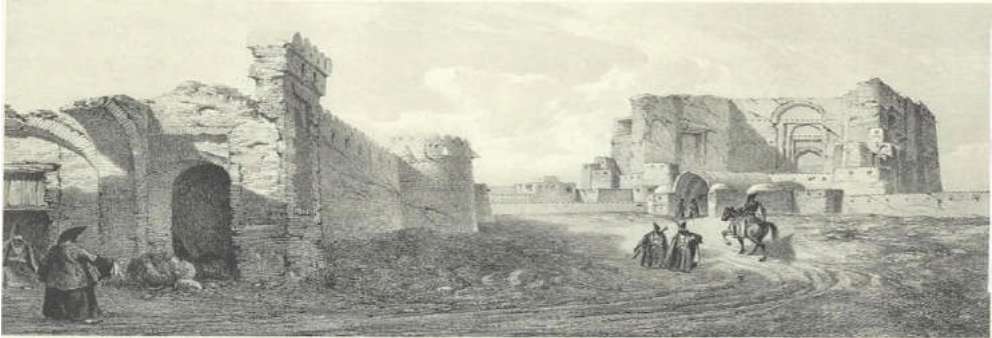
Muhtemelen, bu isim Surkab Dağı’nın eski adı Tori ile ilgilidir. Ruj de Clavijo; “Tebriz iki yalçın dağın ortasındaki düzlükte yerleşmektedir. Onun solundaki dağlar

şehrin çevresine kadar uzanır. Kuzeyinde de bir sıra silsile dağlar vardır.”⁴¹ Tebriz kenti üç taraftan, Doğudan Surkab, batıdan Yanık, güneyden ise Sehend dağlarının etekleriyle çevrelenmiştir.⁴² Tebriz sözünü dağ adı ile ilişkilendiren Kontarini: Bu şehrin yakınlarında birkaç kırmızı renkli dağ müşahede olunur. Diyorlar ki, bunlara “*Tori*” dağları denir.⁴³ Bizce bu, Surkab dağı olmalıdır.⁴⁴ Thomas Herbert, Adam Oleari de, Tebriz sözü “*Tovruz*” adlı dağ adından alınmıştır. Çünkü bu şehir bu dağın eteğinde yerleşmektedir. Adam Oleari, Tebriz bugün “*Torus*” denilen “*Oron*” dağının eteğinde yerleşmektedir.⁴⁵

Yukarıdakileri dikkate alarak böyle bir ihtimal ileri sürülebilir, Tebriz’in geçmiş adı olan “*Tarui*” Surkab Dağı’nın geçmiş adı “*Tarui*” veya “*Tori*” ile ilgilidir. Hem de bu dağın adı geçmişte “*Tauri*” veya “*tavr*” olmuştur. Böylece, “*Tauri*”, “*Tarui*”, “*Tavri*” sözlerinin sonuna “z” harfi ilave olunmakla “*Tavrej*”, “*Davrej*”, “*Təriz*”, “*Tebriz*” şeklini almıştır.⁴⁶ Yukarıda çeşitli dönemlere ait araştırmacı ve bilim adamlarının Tebriz adının etimolojisi ve Tebriz şehrinin ilk ortaya çıkışı ile alakalı olarak çeşitli görüşler paylaşılmıştır. Ancak ileride yapılacak olan çalışmalar bu konuyu kesit şekilde çözeceği şüphesizdir.

Tebriz’in ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Şehirde yapılan arkeolojik kazılara göre Tebriz’in 5 bin yıllık bir geçmişi olduğu tahmin edilmektedir. Çeşitli kaynaklar III. yy.’da şehrin varlığından söz ederler. Gazaka olarak da bilinen kent adını Büyük İskender’in komutanlarından Atropates’ten alan Atropatene’nin⁴⁷ başkentiydi. Fakat daha sonra bir depremde yıkılmış ve Arap hâkimiyeti döneminde şehir tekrar imar edilmiş.⁴⁸ Tebriz’in, III.-VII. yüzyıllar arasında İran’da hüküm sürmüş Sasaniler zamanında mevcut olduğu söylenebilir.⁴⁹

Tebriz’in Araplarca işgali Halife Ömer zamanına rastlamaktadır. Fakat İslâm fetihleri sırasında bölgenin en önemli şehri Tebriz değil Erdebil idi. 858’de bir deprem sonucunda yıkılan Tebriz, Halife Mütevekkil (847-861) tarafından yeniden imar edildi. 10.yüzyılda ise Tebriz ehemmiyeti haiz olmayan bir şehirdi.⁵⁰ Yine Mukaddesi 10. yy’da Tebriz’i Cuma camisi bulunan pek çok akarsuyla iyice sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir eder.⁵¹ 885-929 yılları arasında Azerbaycan’a Sâciler’in sahip olmalarıyla Tebriz şehri de Sâciler’in hâkimiyetine girmiştir.⁵²

Fotoğraf 4. Orta Çağ’da Tebriz Kalesi ve Ali Şah Mescidi

937'den sonra Müsafiriler, sonra da Revvâdiler Tebriz'e hâkim olmuşlardır. Bunların hâkimiyet alanları Azerbaycan (özellikle de Tebriz) idi. İslâm hâkimiyeti döneminde Tebriz oldukça gelişti. Şehrin çevresi surla çevrildi. zirai ve ticari hayat gelişti.

Tebriz şehri Türk-İslam şehrinin fiziki temel unsurlarını bünyesinde barındırıyordu. Bu dönemde Türkİslâm şehirlerinin karakteristik yapısı olan Cuma Camisi de Teriz şehrinde inşa edilmiştir.

Azerbaycan bölgesinde Abbasilerin zayıflamasından sonra bölgede Sirvanşahlar, Sâcogulları, Revvadiler, Sellariler, Ahmediler gibi çeşitli mahalli idareler teşekkül etmiştir. Bu teşekküller Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Alparslan'ın bölgeye yaptığı akınların ardından Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanıyarak tarih sahnesinden çekilmişleridir.⁵³

Tebriz'in tarihini karanlık yapan etkenlerden biri de bu depremlerdir. Tebriz deprem kuşağında olduğundan tarihte birçok kez depreme maruz kalmıştır. Bunlardan en zarar vereni 1042 yılındakidir ve bu depremde yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür.⁵⁴ Şehrin yok olduğu Bu deprem meydana geldiğinde Tebriz'e Vahsudanlar hâkim idiler. Bu depremler neticesinde birçok tarihi yapı ya tamamen yok olmuş ya da sadece kalıntıları ayakta kalabilmiştir. 1055'te Tuğrul Bey tarafından alınan Tebriz, Selçuklular devrinde büyük bir önem kazandı. Meliksah'ın ölümünden sonra Tebriz'i oğlu Muhammed yönetti. Sonra Irak Selçuklularının hâkimiyetine giren Tebriz 1120'de Gürcülerin akınına uğradı. Şehir 1139'da Kara Sungur'un eline geçtiyse de kısa bir süre sonra Azerbaycan Atabeğliği'nin kurucusu İldeniz, bütün Azerbaycan'ı ele geçirdi. Tebriz, Atabeg Kızıl Arslan devrinde (1186- 1191) Azerbaycan'ın merkezi oldu. Sultan Celaleddin Harzemsah, 1225'te Tebriz'e gelerek atabegler hanedanına son verdi. Fakat şehir 1230'da Moğolların eline geçti.

1263'de Kafkasya'ya bir sefer yapan Hülagu dönüşü Tebriz'e geldi. Tebriz Abaka Han devrinde (1265–1281) İlhanlıların başkenti oldu. Şehir en parlak dönemini Gazan Hanın saltanatı sırasında yasadı. Bu dönemde Tebriz başkent idi. 1336'tan sonra Tebriz'e Celayirliler hâkim oldu. Timur istilasına kadar süren bu dönemde Tebriz, yeniden imar edildi. 1392'te kesin olarak Timur'un eline geçen şehir imparatorluğun batı eyaletlerinin idari merkezi oldu. Ölümünden sonra şehir Timur'un oğulları arasında el değiştirdi. 1406'da Tebriz, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un eline geçti. Kara koyunlular zamanında da Tebriz başkent olarak kullanıldı. Timur'un yerine geçen Sahruh, 1436'da Tebriz'i kesin olarak ülkesine kattı. Şehrin yönetimini oğlu Cihanşah'a verdi. Cihanşah devrinde Tebriz'de meşhur Gök mescit ve daha birçok bina yapıldı. 1468'de Tebriz Uzun Hasan tarafından alındı.

Ak Koyunlular devrinde Tebriz'de büyük gelişmeler yaşandı. Sah İsmail 1500'de Tebriz'i Safevi Devleti'nin topraklarına kattı. Bir süre Safevilerin başkenti

olan Tebriz, Yavuz Sultan Selim zamanındaki Çaldıran Savaşından sonra (1514) Osmanlıların eline geçti. Bu tarihten sonra Tebriz Osmanlılarla Safeviler arasında birçok kere el değiştirdi. Sonuçta Amasya Antlaşması ile (1555) İranlılarda kaldı. III. Murat döneminde başlayan 1578–1590 Türk-İran savaşı sırasında, Sadrazam ve Serdâr-ı Ekrem Özdemiroğlu Osman Pasa tarafından teslim alınarak İstanbul Antlaşması uyarınca Kafkasya ve Azerbaycan ile birlikte Osmanlı yönetimine geçti.

İran'da Safevi birliğini yeniden sağlayan Abbas I tarafından geri alınan kent, II. Osman döneminde Türk-İran savaşına son veren Serav Barışı (1618) ile Safevilere bırakıldı. IV. Murat zamanındaki Revan Seferi esnasında Türk ordusunca ele geçirilen Tebriz, Padişahın Bağdat Seferi'nden sonra imzalanan Kasr-ı Şirin (1639) Antlaşmasıyla yeniden İran yönetimine geçti. İran'da Safevi Hanedanı'nın çöküşü üzerine (1723) Doğu Cephesi'nde başlayan Osmanlı Harekâtı sırasında Azerbaycan Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Pasa komutasında altı gün süren şiddetli savaşlar sonunda kente girildi (1725). Sonra Tebriz, bir ara Hekimoğlu Ali Pasa tarafından kan dökülmeksizin alındıysa da İran'da Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Sah ile yapılan antlaşma gereği 1746'da tekrar geri verildi. 1827'de İran'ın zayıf durumundan (yeni kurulan Kaçar Hanedanı'nın zayıflığından) yararlanmak isteyen Ruslar, Azerbaycan ile Tebriz ve etrafındaki şehirleri işgal ettiler. Ancak Türk-Rus savaşının başlaması üzerine yapılan Türkmençay Antlaşmasıyla bir yıl sonra Tebriz, İran'da kaldı. Bundan sonra Tebriz, İran'daki Kaçar Hanedanlığı'nın veliahtlarının resmi oturma yeri oldu. Uzun bir barış döneminden sonra 1908'de Muhammet Ali Sah döneminde şehirde büyük bir isyan çıktı. Ruslar ve İngilizler duruma el koydular. 1909'da Ruslar Tebriz'i işgal etti. Birinci Dünya Savaşı'nın basında Ruslar Tebriz'i boşalttılar. Türk kuvvetleri şehre girdi. Fakat sonra Ruslar tekrar şehre hâkim oldular. Rusya'da ihtilal çıkınca (Ekim 1917), Kazım Karabekir Paşa kumandanlığındaki Türk kuvvetleri 1918'de Tebriz'e girdi. Ancak Mondros Ateşkesinden sonra İngilizlerin duruma el koymasından sonra kent 1919 ortalarında İran'a geri verildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında şehir Ruslar tarafından (Kızıl Ordu) yeniden işgal edildi(1941). Ruslar burada muhtar bir cumhuriyet kurdular (Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti) ve de Tebriz bu Cumhuriyet'in merkezi oldu. Bu durum 1946'ya kadar sürdü. Sonra İran Sah'ı Rıza Pehlevi, Tebriz'i tekrar İran topraklarına kattı. 1979 İran devriminden sonra gelişimini sürdüren şehir İran İslam Cumhuriyetinin önemli merkezlerinden birisini oluşturmaktadır. Günümüzde İran'ın 30 eyaletinden birisi olan Doğu Azerbaycan eyaleti merkezi ve nüfusun tamamına yakını Türklerden oluşan İran'ın sanayi, ticaret, ulaşım ve turizm bakımından önemli kentleri arasındadır.

1826-1828 Rus-İran Savaşı'ndan sonra imzalanmış olan bu antlaşma uyarınca Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Taliş Hanlığı Rusya'ya verilmiş, Aras Nehri'nin bu iki devlet arasındaki sınırı oluşturmasına karar verilmiştir. Azerbaycan toprakları bu anlaşma ile Kuzey ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

1. Örneğin 1500 yıllarına ait olan Gari (Farsçada gari kelimesinin anlamı at arabası olup bu arabaların üzerinden geçmesine uygun olmasından dolayı köprüye bu isim verilmiştir.) ve Taşköprü günü-müzde şehrin merkezinden akan Mehran Çayı'nın üzerinde yer almaktadır.
2. MAHMOUDİ, G. (2010), Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı Coğrafi Bilimler Dergisi CBD 8 (2), 169-187 s. 172
3. MAHMOUDİ, G. (2010), Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara. s. 45
4. SATTARZADEH, M. BAYRAKTUTAN, S. HAMİD Far, S. (2007), "Tebriz (KB Gran) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremsellliği" İslami Azad Üniversitesi, Tabriz. s. 2
5. ARNOLD, T. Wilson (1930), Earthquakes in Persia, Bulletin Of the School of Oriental Studies, University of London, Vol. 6, No. I. p. 104
6. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1993), Üçdal Neşriyat İstanbul. Cilt I-II. s.572-573
7. B İklimleri Kuşağı - Kurak iklimler: Step ve çöl sahalarında görülür. Buralarda buharlaşma yağıştan fazladır. Stepelerde yıllık yağış miktarı 100 – 700 mm. arasında; çöllerde ise 50-350 mm. arasındadır.
8. <http://tr.climate-data.org/location/211/> (erişim 15.02.2015)
9. KIVRAK, N. (2009). Tebriz'de Sanayi ve Sanayiye Dayalı Çevre Sorunları. Marmara Üniv. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul, s.43
10. Timur'un kendisi şöyle demiştir ki, Tebriz o kadar eski şehir ki, hiç kimse onun ne zaman oluştuğunu bilmiyor. "Kitabemnem Teymurecahançoşa". bk. Ahmet Kaviyanpurun "Tarih-i genel-ye Azerbaycan", Rizaiyye, (Urmiye), 1346 Şemsi kitabının 127. sayfasından alıntı.
11. TAVERNİER J.B. (2006), seyahatnamesi, İstanbul: Kitap Yayınevi 118. s.90; Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan. İran) 1671-1673, Jean Chardin., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014. s. 328-329
12. Məhəmməd Həsən xan Səniüddövlə. Mirat-ül-boldane Naseri, I cild, Tehran, 1294 hicri (1877) s. 362. Mirat-ül-boldane Naseri, age. s. 341.
13. Seyidağa ,Onullahi, XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü 1982. S. 31. Nadir Mirzə. Tarix və coğrafi-ye dar-üs-səltəne-ye Təbriz, Tehran, hicri 1323 s. 17.
14. "Mirat-ül-boldane Naseri", s.342; V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Karəng Tehran, 1337 Şəmsi, s.7-8.
15. Фавстос Бузанд. История Армении. Пер. с древнеармян. и коммент. М. А. Геворгияна. Ереван, 1953, s. 113-114, 119. (Favstos Buzand. Ermeni Tarihi)
16. Səfərname-ye Cekson, Tərcome-ye Mənuçəhr Əmiri, Tehran, 1352 ş., (1973), səh. 57, 70.
17. Səfərname-ye Cekson , age. s.57-70.
18. Ehemənilər (M.Ö. 550-331), Parfiyalılar isə (M.Ö. 248 yıldan M.S. 227 yıllarına kadar) hükümrənlik sürdürmüşlərdir.
19. Nadir Mirzə. age. s. 18.
20. V. F. Minorski. Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Karəng Tehran, 1337 Şəmsi s.7.
21. Əhməd Kəsrəvi. Azəri ya zəbane bastani-ye Azərbaycan, Tehran, 1304 ş., s.11. Cəmaləddin Fəqih. Atropatekan və nehzətə ədəbi, Tehran, 1346 ş., s. 23.
22. Seyidağa ,Onullahi, age. s. 32
23. Əhməd Kəsrəvi, Azəri ya zəbane..., s. 10.
24. Sir John Chardin, Travels in Persia, 1673-1677 Paris 1811, s.412 Mirat-ül-boldane Naseri, age. s. 376. Nadir Mirzə, age. s. 15.
25. "Teb" değıl ilk harfi Təbriz'in, Leyk sehhet verir o her nefere. Gördün o ahunu ki mişk doğur, Sahib olmuş adile her hünere. bk. Hakani Şirvani. Divan, s. 68.
26. "Əcayib-əd-dünya". AEATİEA, foto-surət, inv. № 3831, vər. 199-200. "Nüzhet əl-qülub", Tehran, 1958, səh. 85.
27. Yaqut ibn Abdullah ər-Rumi əl-Həməvi (1179-1229). Möcəm əl-bolddan, Tehran nəşri, I cild, s.174

- Tarix əl- Yəqubi, II cild, s. 371.
28. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1993), Üçdal Neşriyat İstanbul. Cilt I-II. s.572-573
 29. TAVERNIER, J.B. (2006), seyahatnamesi, İstanbul: Kitap Yayınevi 118. s.90
 30. Burada Chardin'in anlattıklarında bir bilgi karışıklık var. Hülagu, Harun Reşid'in generali değil İlhanlı Moğol hanedanının kurucusudur. Kendine başkent olarak Tebriz'i seçen Hülagu 1256'dan 1265'e kadar hükümdar olmuştur. Mirza İbrahim beyliğin kâhyasıdır ve İran'ın birinci beyliği olan Tebriz'in hanlarıyla aynı itibara sahiptir.
 31. Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan. İran) 1671-1673, Jean Chardin., Kitap Yayınevi, İstanbul 2014. S328-329
 32. Cihannüma, Katip Çelebi., Boyut yayın Grubu, İstanbul 2008 s. 379-380-381. Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi, (Bürhan). Bürhane qate, Kəlküttə, 1860, s. 17 Sir John Chardin, age. s. 414-415; Mirat əl-buldane Naseri, s. 356. Səid Nəfisi. Fərhəngname-ye Parsi, Tehran, 1319, s. 79 Favstos Buzand, səh. 113, 119.
 33. И. И. Березин. Путешествие по северной Персии, Казань, 1852, т. II., s. 53; (İ. Berezin. Kuzey İran Seyahati, Kazan, T II., s. 53.)
 34. Мамедов. М. А. О (1974), географическом названии Тебриз. "Изв. АН Азерб. ССР, серия ЛФП", № 4, s. 72-74. (M.A. Memmedov. Tebriz coğrafi isim hakkında. "İzb. AN. Azerb. SSR Serisi LFP ", 1974, №:4, s.72-74
 35. Tarui-Tarmakis modern Tebriz'in geçmiş adıdır. Bak: Şemseddin Sami. Kamus-ül Alam, birinci cilt, İstanbul, 1306 (1889), s. 28.
 36. И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники.. ВДИ, 1951, № 2-4.
 37. И. М. Дьяконов. История Мидии, səh. 216; Играр Алиев. История Мидии, s. 213.
 38. Zend-Avesta', Eski İran inancı olan Zerdüştlüğün kutsal kitabıdır. Bu inancın kurucusu Zerdüş, Gatalar denen dörtlükler yazmıştı. Bu dörtlükler Avesta 'da toplanmıştı. Bu yazılar, Zerdüş'tün neye inandığını ve Zerdüştlüğün temellerini anlatan tek belgedir.
 39. SEYİDAĞA ,Onullahi, age. s. 37
 40. Ruy Gonzáles de Clavijo, Embâjada a Tamor Lân (Klavijo seyhatnamesi): s. 161-162.
 41. ТƏBATƏBAİ Мəhəmmədrza. Tarix-i Ovlad əl-əthar, Təbriz, 1304 hicri (1886), s. 132-133.
 42. KONTARİNİ, Səfərnəməha-ye veneziyan dər Ğran, s. 135.
 43. SEYİDAĞA ,Onullahi (1982), XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü. S. 38
 44. THOMAS, Herbert (1928), Travels in Persia (1627-1629) Abridged and ed. by sir William Foster, London, p. 312-314. Адам
 45. Олеарии. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства въ Московию и Персию въ 1633, 1636, 1639 годах. Пер. с нем. Павелъ Барсов. М., 1870,
 46. SEYİDAĞA ,Onullahi (1982), XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü. S. 38
 47. Atropatena ya Medya Atropatena, MÖ 4. yüzyılda çoğu bugünkü Güney Azerbaycan ve Kuzey Irak'ta olarak bilinen bölgede kurulmuş ve başkenti Gazaka kenti olmuş eski bir krallık.
 48. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Tebriz maddesi, cilt 20.
 49. Türk Ansiklopedisi, Tebriz maddesi (yaz: C.R. Gürsoy), cilt 31, M.E.B., Ankara, 1982.
 50. BARTHOLD, W. (1975), Azerbaycan ve Ermenistan (çev.: İsmail Aka), A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt VIII-XII., Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
 51. STRANGE, Guy Le The Lands of Eastern Caliphate, (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur). XI. Bölüm (Azerbaycan) Cambridge XI. Bölüm (Azerbaycan) s.161
 52. İslam Ansiklopedisi, "Tebriz" maddesi (CL. Huart), s. 16
 53. AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat Tarihte Tebriz. Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Ankara-2007, s. 13
 54. WILSON, Arnold T. (1930), Earthquakes in Persia, Bulletin Of the School of Oriental Studies, University of London, Vol. 6, No. I. p. 104

Kaynaklar

- "Acayib-əd-dünya". AEATİEA, foto-surət, inv. № 3831
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Tebriz maddesi, cilt 20.
- AYDOĞMUŞOĞLU, C. (2007), Tarihte Tebriz. Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- BARTHOLD, W. (1975), Azerbaycan ve Ermenistan (çev. İsmail Aka), A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt VIII-XII., Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Березин, И. И. (1852), Путешествие по северной Персии, Казань. (Berezin, İ. (1852). Kuzey İran Seyahati, Kazan.)
- BUZAND, F. (1953), (Фавстос Бузанд). История Армении. Пер. с древнеармян. и коммент. М. А. Геворгяна. Ереван. (Favstos Buzand. Ermeni Tarihi)
- Cevadi, A. (2006), Mesken ve nüfus genel sayımı Sunucuları, Tahran.
- CHARDİN, J. Seyahatnamesi (2014), (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan. İran) 1671-1673, İstanbul.
- Clavijo. R. G. de, Embâjada a Tamor Lân (Klavijo seyahatnamesi): s. 161-162.
- Дьяконов И. М. (1951), Ассиро-вавилонские иточники. ВДИ. № 2-4.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (1993), Üçdal Neşriyat İstanbul. Cilt I-II. Fəqih, C. (h. 1346). Atropatekan və nehzəte ədəbi, Tehran,
- HELEF, Məhəmməd Hüseyn ibn.(1860). Təbriz, (Bürhan). Bürhane qate, Kəlküttə.
- HERBERT, T. (1928), Travels in Persia (1627-1629) Abridged and ed. by sir William Foster, London, İslam Ansiklopedisi, "Tebriz" maddesi (CL. Huart),
- Katip Çelebi. (2008), Cihannüma. Boyut yayın Grubu, İstanbul.
- Kaviyanpurun, A. Ş. (H.1346). Tarih-i genel-ye Azerbaycan. Rizaiyye, (Urmiye). Kəsrəvi, A. (h. 1304). Azeri ya zəbane bastani-ye Azərbaýqan, Tehran.
- KIVRAK, N. (2009), Tebriz'de Sanayi ve Sanayiye Dayalı Çevre Sorunları. Marmara Üniv. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul,
- MAHMOUDİ, G. (2010) , Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı Coğrafi Bilimler Dergisi, CBD, 8 (2), 169187.
- MAHMOUDİ, G., (2010), Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- MAMEДОВ, М. А. (1974), О географическом названии Тебриз. "Изв. АН Азерб. ССР, серия ЛФП", № 4, Memmedov, M.A.. (1974), Tebriz coğrafi isim hakkında. "İzb. AN. Azerb. SSR Serisi LFP , №:4.)
- Məhəmmədrza, T. (h. 1304), Tarix-i Ovlad əl-əthar, Təbriz. (1886).
- Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, (1990). Tebriz maddesi, 11.cilt, İstanbul: Meydan Yayınevi.
- MİNORSKÍ. V. F. (h. 1337), Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Karəng, Tehran.
- NADİR Mirzə. (h. 1323), Tarix və coğrafi-ye dar-üs-səltəne-ye Təbriz, Tehran. Nəfisi, S. (h.1319). Fərhangname-ye Parsi, Tehran.
- Олеарии, А. (1870), Подробное описание путешествия Гольштинского посольства въ Московию и Персию въ 1633, 1636, 1639 годах. Пер. с нем. Павелъ Барсов. М.
- POLAT, K. (2010), V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz Ata. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış. Doktora Tezi. Erzurum.
- Strange, Guy Le, (1903). The Lands of Eastern Caliphate, (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur). XI. Bölüm (Azerbaycan) Cambridge Sami, Ş. (h. 1306). Kamus-ül Alam, birinci cilt, İstanbul. (1889).
- Sattarzadeh, M., Bayraktutan, S., Hamid Far, S., (2007). "Tebriz (KB Ğran) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremselliği" İslami Azad Üniversitesi, Tebriz
- Səniüddövlə, M. H. (1877). Mırat-ül-boldane Naseri, I cild, Tehran.
- SEYİDAĞA , O. (1982), XIII-XVII. Asırda Tebriz Şeheri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü Səfərname-ye